

MANUEL MARÍA E EUSKAL HERRIA

Xosé Estévez
Universidade de Deusto

Resumo: Este estudo pretende analizar a estrita relación que mantivo Manuel María con Euskal Herria, cos seus escritores, cos Centros e Asociacións galegas, espalladas ao longo da terra vasca dun xeito desinteresado e en virtude do seu compromiso solidario social e nacional, especialmente sensible no problema da emigración.

Abstract: This study analyzes Manuel María's close relationship with the Basque Country, its writers and its Galician associations and centers, which were spread all around the Basque land and were established with an altruistic goal in mind as well as being socially and nationally committed. This commitment was especially sensitive in the context of emigration.

Palabras chave: Manuel María, Euskal Herria, emigración, Centros galegos, Asociacións galegas, Camiño, nostalxia, Gabriel Aresti, Francis Jammes, Jon Mirande, Josean Artxe, Koldo Izagirre, Xosé Andrés López, Andoni Vázquez Tierra.

Key words: Manuel María, Basque Country, emigration, Galician centers, Galician association, the Way, nostalgia, Gabriel Aresti, Francis Jammes, Jon Mirande, Josean Artxe, Koldo Izagirre, Xosé Andrés López, Andoni Vázquez Tierra.

I. LIMIAR

No tema que imos tratar é preciso salientar algunhas cuestións:

1^a. Para entender a empatía de Manuel María cara Euskal Herria hai que ter en conta en primeiro termo o seu pensamento político-social. Manuel María era un nacionalista galego convencido, confeso e mártir, un fervente amante de Galiza e ferreño defensor da súa cultura, sobre todo, do seu elemento máis definidor, a lingua galega. Por ese mesmo feito era solidario con outros pobos, que padecían problemas semellantes, sobre todo os situados na Península Ibérica, Euskal Herria e Catalunya. Sempre dicía que amar o propio non significa desprezar o alleo e que

para solidarizarse cos demais é necesario semellarse ás árbores: cantar ben fondas as raíces nunha terra e abrir as pólas aos ventos da solidariedade universal. Dende ben cedo procurou coñecer as dúas citadas culturas e literaturas, máis a catalá ca éuscara por razóns de comprensión lingüística. Fixo amizade temperá co catalán Salvador Espriu e co vasco Gabriel Aresti.

2ª. Mesmamente o contacto, as relacións e a admiración pola poesía de Gabriel Aresti é outro dos elementos a salientar nos vencellos de Manuel María con Euskal Herria. A xulgar pola correspondencia mantida entre os dous os contactos comezan en 1968; coñecéronse persoalmente en 1972 e as vinculacións intensificáronse deica a morte do poeta vasco en 1975.

3ª. Moitos escritores en Galiza denunciaron o drama da emigración, dende a mesma Rosalía de Castro pasando por Curros Enríquez até chegar a Manuel María. Mesmamente, moitos escritores tiveron que optar pola emigración ou o exilio para sobrevivir. Son os casos de citado Curros Enríquez, Ramón Cabanillas, Celso Emilio Ferreiro, Castelao, Lorenzo Varela, Eduardo Blanco Amor, Luís Seoane, Díaz Castro, entre outros. Na emigración naceron importantes xeiras culturais e os símbolos máis relevantes da identidade galega: o Himno, a Bandeira e a Real Academia Galega. Pero a emigración supuxo e supón, pois aínda segue, un verdadeiro cancro para a sociedade galega, pois Galiza queda sen o máis salientable dun Pobo: sen poboación nova e sen capital humano. Buenos Aires arredor de 1950 tiña uns 300.000 galegos, máis que ningunha cidade galega. Este cancro foi denunciado tamén por Manuel María en moitos poemas. Por citar so algúns:

- “Carta aos emigrados”, *Mar Maior*, 1963.
- “A emigración”, *Versos para cantar en feiras e romaxes*, 1969.
- “Mensaxe aos emigrantes galegos” (Para Anisia e Xosé Neira Vilas, na Habana), *Remol*, 1970.
- “Laio dun emigrante” (Para Santos Blanco en Bos Aires), *Remol*, 1970.
- “Noticias”, *Remol*, 1970.
- “Oda aos emigrantes”, *Odes nun tempo de paz e alegría*, 1972.
- “Paxoliña da emigración”, tarxeta de Nadal da Irmandade Galega na Suíza, Xenebra, Nadal, 1972.
- “A emigración”, *As rúas do vento ceibe*, 1979.
- “Emigrantes”, *A luz resucitada*, 1984.

4ª. Manuel María non só escribiu poemas acerca do problema emigratorio, senón que tamén impartiu conferencias e participou en mesas redondas sobre o reflexo da emigración na poesía galega. Menciono algunhas:

- 19/I/1974: “A emigración na poesía galega”, Centro Galego de Barcelona (*Teleprés* 18/I/1974; *La Vanguardia* 19/I/1974; *El Progreso* 24/I/1974).

- VI/1974: “A emigración na poesía galega”, Casa de Galicia de Bilbao (*Boletín Casa de Galicia* 1973-74).
- 18/X/1974: “A emigración na poesía galega”, Agrupación cultural e deportiva Os Cigurros, A Rúa (*La Voz de Galicia* 18/X/1974; *La Región* 18/X/1974 e 22/X/1974).
- 13/I/1976: “A emigración na poesía galega”, organizada polo Club Cultural Valle-Inclán, de Lugo, no Círculo de las Artes, (*El Progreso* 8/I/1976, 10/I/1976 e 13/I/1976; *La Voz de Galicia* 10/I/1976 e 14/I/1976; *El Ideal Gallego* 14/I/1976).
- 23/I/1976: Mesa Redonda: “A emigración Galega”, Asociación de Amigos de las Naciones Unidas de Barcelona. Participaron tamén Xavier Costa Clavell, Xosé Lois García e Camilo Nogueira. (*La Voz de Galicia* 16/XI/1975 e 11/II/1976; *El Progreso* 1/I/1976; *El Ideal Gallego* 15/I/1976).
- 21/XII/1976: “A emigración galega e as súas solucións”, organizada pola Agrupación Cultural Ergueitos, de Sarria, na Biblioteca Pública Municipal. (*El Progreso* 9/XII/1976, 21/XII/1976 e 23/XII/1976; *El Ideal gallego* 21/XII/1976).
- 10/V/1981: “A emigración galega”, Centro Galego de Winterthur, Suíza, co motivo da celebración do Día das Letras Galegas. (*Faro de Vigo* 2/V/1981; *El Ideal Gallego* 8/V/1981; *La Voz de Galicia* 27/V/1981).
- 25/VIII/1986: “A emigración na poesía galega”, organizada pola AS-PG no Instituto Bacharelato Residencia Luis Vives de Pontedeume, dentro das X Xornadas do Ensino Galego (*Faro*, de Ourense 19/VIII/1986).
- 17/VII/1989: “O tema da emigración na poesía galega”; organizado pola Consellería da Presidencia da Xunta de Galicia no Quiosco Alfonso, da Coruña, (programa de man).

Tamén convén dicir que levou varios premios por obras presentadas no Centro Galego de Buenos Aires. Polo menos tres das súas obras foron publicadas en Buenos Aires, grazas ás achegas económicas dos emigrantes.

5^a. Manuel María sempre tivo unha especial sensibilidade cara aos emigrantes, a cuxos Centros, Casas e Asociacións, espaxadas por Euskal Herria, acudiu de xeito desinteresado e filantrópico. Os Centros Galegos (Laudio, Bilbao, Barakaldo, Donostia, Sestao etc.) e as Asociacións culturais (Rosalía de Castro en Barakaldo e Daniel Castelao en Pasaia), espallados ao longo da xeografía vasca, foron un importante vehículo de conexión de Manuel María co País Vasco. Manuel María participou en actividades destes organismos en varias xeiras durante moitos anos.

6^a. Outro relevante núcleo de conexión foron os Congresos Galeusca de escritores, dos que Manuel María era moi seareiro, participando activamente neles e dándolles un aire de empatía e simpatía relacional. Comezaron en 1984 en Poblet e foron celebrándose alternativamente nas tres nacións deica o ano 2014. Manuel

María polo menos participou en catro dos celebrados en Euskal Herria: Bilbo, Iruñea-Pamplona, Vitoria-Gasteiz e Biarritz.

7ª. Aínda que non escribía en éuscaro, senón en francés, Manuel María era grande admirador da poesía de Francis Jammes, que naceu en Orthez e viviu en Hasparren, onde está soterrado. Eu mesmo acompañei a Manuel María en tres ocasións para poñer flores na súa campa, cerimonia a que o noso autor era moi afeccionado.

8ª. Por último, pola banda da súa dona e compañeira inseparable, Saleta Goi García, tiña ascendencia vasca. O apelido Goi, Goia, Goñi (arriba) é vasco. O bisavó de Saleta foi un mestre vasco destinado a Lugo, onde casou cunha fidalga, da familia Ulloa. Cando a súa dona dicía as cousas directamente e sen arrodeos, Manuel María afirmaba que lle saía a vea vasca.

II. A RELACIÓNS CON GABRIEL ARESTI

Manuel María tivo unha excelente relación con moitos persoeiros da cultura vasca, entre os que salientan:

- Koldo Izagirre, escritor pasaitarra, galeuzcano e tradutor de Manuel María ao éuscaro, e doutros escritores galegos como Castelao, Uxío Novoneyra, Paco Martín ou Rafael Dieste.
- O cantante Mikel Laboa, que estivo en Monforte de Lemos, e co gallo dalgunha visita de Manuel María a Euskal Herria convidounos a xantar en Casa Cámara de Pasaia Donibane.
- O director de teatro oiartzuarra, Eugenio Arocena, que o visitou en Monforte e foi o impulsor da tradución ao éuscaro de dúas obras de teatro de Manuel María.
- Joxean Hartze, o poeta usurbildarra, que tamén viaxou a Galicia e estivo en Monforte.
- Juan Garmendia Larrañaga, etnógrafo tolosarra, finado 5 de xaneiro do 2015, que estivo en Monforte en 1986 na nosa compañía e visitou a famosa taberna do Carrazúa, onde se bebían uns competentes viños de Amandi, comeu alí carne ao caldeiro e tivo ocasión de visitar o tradicional sistema de defecación *in situ*, cuxos servizos distinguíanse por realizar as expulsións perentorias sólidas, en altura consistente e a pulso constante.
- O poeta Gabriel Celaya e a compañeira Amparichu Gastón, a quen atopamos en Donosti e parolaron un anaco, despois de moitos anos sen verse.

Emporiso, tivo unha singular vinculación con tres escritores do País Vasco: de amizade e afinidade con Gabriel Aresti, de admiración cara Francis Jammes e de abraio pola personalidade de Jon Mirande.

Gabriel Aresti Segurolo naceu en Bilbao o 14 de outubro de 1933 e morreu na mesma cidade o 5 de xuño de 1975 por mor dunha doenza renal.

Medrou nun ambiente castelanfalante e empezou a estudar o éuscaro de maneira autodidacta aos 12 anos de tal xeito que aos 21 xa colaboraba nalgunhas publicacións.

Encetou a súa andaina literaria cunha obra simbolista, *Maldan Behera (Costa abaixo)*, que tivo pouco éxito. Nesta época coñeceu un gran poeta, Blas de Otero, co que compartiu afeccións literarias e sociais.

A súas obras máis importantes son as que compoñen a serie “Harria” (“Pedra”): *Harri eta Herri (Pedra e pobo, 1964)*, *Euskal harria (Pedra vasca, 1968)* e *Harrizko herri hau (Este pobo de pedra, 1970)*, vinculadas ao realismo social. A última obra que escribiu foi *Azken harria (A derradeira pedra)*. Nelas obsérvase a creación dun imaxinario persoal e colectivo, ligado á historia e á antropoloxía vascas, con símbolos claves como a árbore, a casa ou a pedra, que comparte con artistas vascos como Jorge Oteiza. Un dos seus poemas máis coñecidos, precisamente, titúlase “Nire Aitaren Etxea” (“A casa do meu pai”).

Cultivou tódolos xéneros literarios: poesía, novela, conto e teatro. Viuse moi influído por Bertolt Brecht. Foi un excelente tradutor ao éuscaro de autores como García Lorca, T. S. Elliot, Bocaccio e os galegos Lamas Carvajal, Castelao e Valentín Paz-Andrade. Gustaba moito de Celso Emilio Ferreiro. Entre seus discípulos están os escritores vascos Joseba Sarrionaindia e Bernardo Achaga.

Como membro de Euskaltzaindia defendeu activamente a creación dun idioma común unificado, o euskera batua, e a fala fronte as tendencias puristas. Fundou a editorial Lur, que acolleu os novos escritores como Ramón Saizarbitoria, Arantxa Urretabizkaia ou Xabier Lete. Colaborou como letrista con cantautores como Mikel Laboa e o grupo Oskorri. Era un polemista moi mordaz, o que lle causou serios problemas e enfrontamentos, e publicou numerosos artigos en periódicos.

O primeiro que coñeceu Manuel María de Gabriel Aresti foi o seu libro máis espallado, *Harri eta Herri (Pedra e Pobo)*, que llo doou un rapaz estudante de Económicas en Bilbao, Xesús Veiga Buxán, profesor senior da Universidade de Santiago e ex-parlamentario autonómico do BNG en varias lexislaturas. Este libro impresionou a Manuel María, que lle escribiu unha sentida felicitación na primavera de 1969, enviándolle dous libros: *Documentos personae* e *Canciós do lusco ó fusco*.

En agosto dese ano 1969, denantes de coñecelo persoalmente, Gabriel Aresti envioulle a Manuel María unha cantidade de diñeiro para pagar a multa de 75.000 pts. que lle impuxera o Goberno por mor dun recital pronunciado na Facultade de Económicas en Madrid o 13 de xaneiro. Eu fun testemuña do xiro recibido por correo.

A partir da primavera de 1969 iniciouse entre os dous unha continuada xeira epistolar até a morte de Aresti en xuño de 1975, a cuxo enterro Manuel María non puido asistir por atoparse doente no seu domicilio monfortino por mor dun grave pneumotórax.

Convén dicir que Gabriel Aresti era asiduo visitante do Centro Galego de Barakaldo non só para saborear unhas cuncas de ribeiro, que moito lle apracían, senón tamén para escribir sentado nunha mesa. Ademais formou parte como xurado do concurso de contos Breogán, que anualmente realizaba esta entidade. Nese Centro fora introducido polo escritor Gregorio San Juan (Melgar de Yuso, Palencia, 1928 - Bilbao, 17-maio-2006), un castelán casado cunha galega, namorado de Rosalía de Castro, que aprendeu galego e escribiu poemas no noso idioma.

Gabriel Aresti foi quen de defender aos galegos coa pluma e coa palabra de certos ataques case xenófobos, como manifesta nunha carta a Manuel María datada o 29 de maio de 1970, e os poemas que escribiu nese mesmo ano no programa de festas do 25 de xullo, Día da Patria Galega, do citado Centro Galego. Eran tres sonetos titulados “Galegos en Bizcaia”, mentres que os de Manuel María eran tres cantigas ao xeito medieval que levaban un título longo: “Versos en metro vello de cantiga, feitos pra cantar tristuras de oxe, cun envío ó remate pró gran poeta basco Gabriel Aresti, compostos por Manuel María da Terra Cha”. No ano 2007 publicouse un libro con estas cantigas e un limiar, en galego e éuscaro, a cargo de Xurxo Martínez Crespo e Raúl Río (Aresti/Manuel María 2007), con versión eusquerica de Omar Nabarro (seudónimo do escritor Edorta Ximénez).

Emporiso, os dous poetas non se coñecerían persoalmente até 1972, co gallo dunha viaxe de Manuel María a París para presentar en Nanterre a tradución ao francés de *Canciós do lusco ó fusco*. Nesa ocasión o matrimonio Saleta e Manuel María iría acompañado doutro poeta monfortino, Lois Diéguez. Á volta desa viaxe pararon en Hasparren para poñer unhas flores na campa de Francis Jammes. Seguiron viaxe a Bilbao e alí coñeceron de visu a Gabriel Aresti, simpatizando inmediatamente. Manuel María declamaría un recital e pronunciaría unha conferencia no Centro Galego de Barakaldo.

En decembro do mesmo ano 1972 volveu Manuel María a Bilbao, convidado por Gabriel Aresti, permanecendo varios días e pronunciando charlas e recitais poéticos en Centros Galegos, Casas de Galicia e centros parroquiais. A estada rematou cun recital conxunto Aresti-Manuel María no paraninfo da universidade de Deusto (nalgún escrito dise que foi no Colexio Maior Deusto), que resultou polémico por un enfrontamento verbal entre Aresti e un persoeiro do PNV. Nesa xira Manuel María coñeceu tamén o pintor Agustín Ibarrola (na casa de Manuel había un cadro regalado por este pintor), o escritor Ramiro Pinilla e o cantante de Oskorri, Nacho de Felipe.

En xuño de 1974 (non debeu ser en 1975) viaxou a Bilbao para pronunciar unha conferencia na Casa de Galicia, chamado por un directivo, Paco González, sobre o tema da emigración na poesía galega. Gabriel Aresti xa se atopaba doente, cunha enfermidade do corazón e debía gardar repouso. O 5 de xuño do ano seguinte, 1975, finaría sen ver a morte do Ditador. Manuel María non puido asistir ao enterro por mor dun pneumotórax, que o tivo prostrado na cama dous meses e medio por esas datas.

Manuel María escribiu uns seis artigos, algún deles moi longo, sobre a vida e obra de Gabriel Aresti, pero foi nun deles onde deixou unha agarimosa semblanza da personalidade do escritor vasco. Titúlase: “Lembranza de Gabriel Aresti” (Hor-tas 1986). Despois de poñer de releve a importancia da súa poesía e teatro dentro da literatura vasca, di:

Coñecemos persoalmente a Gabriel Aresti no ano 1972. Con anterioridade tíñamos intercambiado cartas e libros. Fomos amigos. Gabriel era un vasco rexo, discutidor, xeneroso e apaixonado. Andaba moito polo *Centro Galego de Barakaldo*, naqueles anos célula viva e fecunda de galeguismo e garimoso fogar de cultura galega. Foi un fervoroso e atento lector de Curros ao que admiraba moito, así como a Rosalía. [...]

Gabriel Aresti era un volcán. En todo poñía un enorme entusiasmo e unha paixón desmedida. Lembramos a súa persoa espresiva, cordialísima, dunha ilimitada xenerosidade. A súa casa era pequena e estaba ateigada de libros metidos en caixas, debaixo dos leitos, nos armarios da roupa. O seu auto semellaba un montón de ferragachos: unha das portas dianteiras nen sequer pechaba. E Meli, a súa compañeira, sorrinte e comprensiva, preocupadísima polos fillos [...].

Gabriel Aresti, e deixouno escrito en moitos dos seus poemas como unha teima obsesiva, sempre decía a verdade. A súa verdade, fonda e dolorosamente vivida. Non había quen o fixera doblegar nen no máis mínimo. Fixo, toda a súa vida, o que coidaba que tiña que facer. Non houbo forza que o puidera desviar do seu camiño.

Gabriel Aresti tamén mantivo amizade con Xesús Alonso Montero, o actual presidente da Real Academia Galega, e co inmediato antecesor, Xosé Luís Méndez Ferrín. Alonso Montero di: “Lo conocí en Bilbao en la Semana Santa de 1966. Estaba con Juan San Martín en la Ac. de la L. Vasca. Me dijo haber traducido al vasco un poema –o dos– de Curros Enríquez, poeta al que era aficionado. No sé dónde se publicó esa versión...” (*Ilzulpenak*, p. 285).

Finalmente, é necesario dicir que Gabriel Aresti traduciu varias obras do galego ao éuscaro, concretamente estas:

- *Nós*, de Castelao: *Gu*.
- *Divino sainete*, de Curros Enríquez: *Jostirudi Jainkotarra* (poema zortzi kantutan).
- *Seis poemas galegos*, de Federico García Lorca (en catro idiomas); *Sei poema galego*. Madrid: Akal, 1974.
- *Catecismo do labrego*, de Valentín Lamas Carvajal: *Nekazarien Dotrina*. Bilbao: Kriselu, 1969.
- *Pranto matricial*, de Valentín Paz-Andrade: *Uma-Oncitic Negarra*.
- *Homaxe a Che*, de varios autores (en catro idiomas).
- *Catorce fábulas de Tomás Meabe*, edición cuadrilíngüe.

III. A ADMIRACIÓN POR FRANCIS JAMMES

Francis Jammes naceu en Tournay, Tarbes, o 2 de decembro de 1868, e morreu en Hazparne (Hasparren), Laburdi, o 1 de novembro de 1938. Foi un poeta, novelista, dramaturgo e crítico francés, que escribiu sempre no idioma galo, non en éuscaro. Pasou a meirande parte da súa vida a cabalo da rexión do Béarn, principalmente en Orthez (Ortheze, en éuscaro), e de Iparralde, en Hazparne, onde está soterrado. Ambos os lugares foron as principais fontes de súa inspiración, que se caracterizaba polo lirismo, a relixiosidade e a exaltación da vida rural.

En 1898, publicou o seu primeiro libro de poemas: *Del Angelus de la mañana al Angelus de la tarde o del toque del alba al toque de oración*, libro que impresionou de tal xeito a Manuel María que o converteu nun seareiro fiel de Francis Jammes.

Manuel María coñeceu a obra deste autor grazas a outro grande poeta lugués, o médico Luís Pimentel, a quen se lle dedicou os Días das Letras Galegas en 1990. El mesmo narra como foi o primeiro encontro con este escritor nun artigo, inserido na sección “Andando a terra” (Hortas 1988):

Foi o inesquencibel Luís Pimentel quen, na nosa lonxana adolescencia, nos transmitiu o seu gusto e devoción polo poeta bearnés. Conservamos, entre as nosas pertencencias máis queridas, un exemplar do **Del toque de alba al toque de oración** –tradución de E. Díez Canedo. Espasa-Calpe. Madrid, 1920– con que nos agasallou o propio Luís Pimentel.

[...]

Por eso a nós este coñecemento e paixón por Francis Jammes vennos de mui lonxe. É un autor ao que voltamos sempre. Nunca nos defrauda.

Este servidor tamén conserva como ouro en pano un exemplar desta obra, regalado por Manuel María o 29 de xullo de 1994, versión de Díez Canedo, Editorial Comares, 1992.

Manuel María viaxou en numerosas ocasións, como veremos máis adiante, a Euskal Herria e sempre devecía por visitar a campa de Francis Jammes en Hasparne para pousar un monllo de flores en recoñecemento de homenaxe e consideración. A primeira vez que o fixo foi en 1972 na compañía da súa muller, Saleta, e do escritor monfortino Lois Diéguez, a volta dunha viaxe a París. Eu acompañeino noutras ocasións a realizar o mesmo rito, en 1982, 1989, 1990 e 1997 (XIV Congreso Galeusca de escritores en Biarritz). En 1989 estivemos unha semana en Navarra e dende alí desprazámonos a Orthez, para coñecer a casa onde residiu gran parte da súa vida, e, por suposto, a Hazparne para depositar as consabidas flores. Manuel María, cando visitaba calquera pobo, tiña dous costumes: depositar flores nas campas dos persoeiros da cultura e acender velas naturais nas igrexas parroquiais polos “defuntiños”.

O 26 de agosto de 1994 presentouse na Oficina de Turismo de Monforte de Lemos, acto organizado pola Federación de Libreiros de Galicia co gallo da III Feira do Libro da localidade, o seu libro *Poemas para dicirlle a dúas lagoas*, pero tamén no mesmo acto presentaríanse dous libros máis: *Catorce oracións*, de Francis Jammes, e *Poemas da lenta nudez*, de Miguel Anxo Fernán Vello, con intervención deste autor, Carlos Díaz e Manuel María (*El Progreso* 7 e 26/VIII/1994; *El Correo Gallego* 18, 24 e 29/VIII/1994; *La Voz de Galicia* 24/VIII/1994).

Nun artigo publicado en *El Correo Gallego* (17/IV/1994) baixo o título “Dous poemas á morte dun neno”, Manuel María volve a reivindicar a figura de Francis Jammes, citando un estarrecedor poema seu “Oración para que non morra un neno”.

IV. UNHA NOTA ARREDOR DE JON MIRANDE

Jon Mirande Ayphasorho naceu en París o 11 de outubro do 1925 e suicidou-se cunha alta dose de barbitúricos na mesma cidade o 28 de decembro de 1972. Está considerado como un dos grande da literatura euskérica e un escritor heterodoxo e maldito. Fillo de pais zuberotarras emigrantes en París, cidade, que aborreceu toda a súa vida e na que traballou de tradutor do Ministerio de Finanzas, onde residiu sempre, aínda que viaxando con frecuencia a Bretaña, Irlanda, Inglaterra, Alemania etc.

Dominaba máis dunha ducia de linguas, pero predominou o éuscaro, lingua que aprendeu aos 20 anos, aínda que viviu cos seus pais case toda a vida, eles que sabían pouco francés, so o éucaro na variedade dialectal suletina, cando chegaron a París. Traduciu ao éuscaro a moitos clásicos como Keats, Poe, Kafka, García Lorca e aos escritores bretóns Pennaod e Per Denez, pois sabía todas as linguas célticas e era académico da Academia bretoa.

O seu pensamento, influenciado por Nietzsche e Spengler, era anticristián, antidemócrata, antisemita, con posicionamentos filonazis, pagán de raíz celta, pois consideraba superior a etnia celta. Independentista vasco era contrario ao confesionalismo católico do PNV e ao nacionalismo vasco de carácter marxista. As súas posicións ideolóxicas chocaban coa meirande parte dos escritores vascos, aínda que o apreciaban pola súa extensa cultura e o seu talento literario.

Os seus poemas dispersos foron recollidos nunha antoloxía póstuma *Orhoituz* (1976) e *Poemak 1950-1966* (1984). Insírense na tradición do simbolismo francés, pero utilizando con frecuencia temas provocadores: a prostitución, o onanismo, a exaltación do paganismo e o canto á morte heroica, o que se afasta do simbolismo.

Só escribiu unha novela en 1959, *Haur besoetako* (*A afillada*), publicada en 1970 pola editorial Lur, cunha presentación de Gabriel Aresti, que tiña unhas ideas políticas antagónicas ás de Mirande. A novela é totalmente heterodoxa, pois narra a relación pedófila entre o protagonista e a súa afillada e sobriña, Teresa, de 11 anos, cun final trágico. Nela trátanse temas intocables como a pedofilia, o incesto e o suicidio.

Ao castelán traducíronse *A afillada* (Pamplona: Pamiela, 1991; tradución de Eduardo Gil Bera), *Claroscuros = Ilhun-argiak* (Leioa: UPV, 1992; edición de Felipe Juaristi), unha curta antoloxía bilingüe (euskera-castelán) e un libro colectivo *Antología de la Poesía Vasca* (Madrid: Visor, 1993).

Mesmamente a lectura desta antoloxía deu pé a que Manuel María escribise un artigo en *El Correo Gallego* (15/I/1994) sobre Mirande, titulado “Brevisima noticia de Jon Mirande”. Nel repasa a singular biografía do autor e súa valía e a opinión de Ibon Sarasola acerca de Jon Mirande, Manuel María afirma:

Ademais de Aresti, chamounos moito a atención a personalidade e a obra de Jon Mirande, antecedente inmediato da obra de Aresti e da actual unificación do idioma.

V. O CAMIÑO É UNHA NOSTALXA

O Camiño é unha nostalxa é un libro de versos publicado en 1985 por Arracada, da Coruña. O Limiar é de Pilar Vázquez Cuesta, catedrática de Literatura portuguesa na Universidade de Salamanca e amiga do autor. A obra está dedicada aos seus amigos: Xisela e o seu marido Felipe Senén, do Carballiño, e ao seu fillo, Xes Cibrao, afillado de Manuel María.

A min mandoume un exemplar que leva a seguinte dedicatoria:

Prós meus queridos e lembrados amigos Maribel e Xosé Estévez as palabras nostáxicas de *O Camiño é unha Nostalxa* cunha grande e fraternal aperta. Manuel María. Monforte de Lemos, setembro, 85. Centenario de Rosalía.

Teño outro exemplar, dedicado a un amigo, veciño de Quiroga e compañeiro de quintas, Xaime, doado pola súa viúva, Zita, cuxa dedicatoria é:

Pra Xaime Vázquez do Remansiño de Paz, este libro de andar e ver que se chama *O Camiño é unha nostalxa* garimosamente. Manuel María. Monforte de Lemos. Xullo, 88. Centenario de Otero Pedraio.

A obra xa levaba dous anos na imprenta, tal como me dicía Manuel María na carta que me anexaba, con data do 27/IX/1985. Engadía: “Como falamos agradecería botarades una man pra venda. O seu precio é 700 pts. Un amigo común (era Felipe Senén) tén adiantado bastante diñeiro. ¿Poderíanse colocar en Euzkadi 25 exemplares? Penso en Pasaxes e Barakaldo. Quedaría moi recoñecido. Por eiquí fai un calor do demo”. Por suposto que se colocaron e dou fe.

Esta obra é un monllo de poemas dedicados aos diferentes lugares do mundo que recorrera o autor e incluso algúns imaxinados coma O Sahara, Oceanía ou Asia. Hai poemas referentes ao Bierzo, Portugal, Euskadi, Cataluña, Bretaña, Francia, Venezuela, Grecia e Madrid.

Mesmamente hai dous en relación a Euskadi: “Hasparren”, loxicamente vinculado a Francis Jammes, pois é onde viviu os seu últimos anos e nel está soterrado, e outro titulado, “Euskadi”, con mención especial a Gabriel Aresti.

VI. AS ESTADÍAS EN EUSKAL HERRIA

Despois de moitas pescudas contabilicei 17 estadías en Euskal Herria.

- 25/V/1972: Presentación na Universidade de Nanterre, de *Heures galiciennes*, con tradución de Léo Marçó. Á volta desta viaxe, visita a Hazparne e Bilbao, onde coñeceu a Aresti.
- 10/XII/1972: Viaxe a Bilbao e Barakaldo. Estadía dunha semana.
- VI/1974: Viaxe a Bilbao. Conferencia na Casa de Galicia sobre a emigración na poesía galega.
- 5 a 7/VI/1977: Viaxe a Bilbao onde pronuncia unha conferencia e presenta o libro de Lois Diéguez *Galou*, Z 28, na Casa de Galicia.
- 23/V/1978: Recital poético nos EUTG, de Donostia, xunto ao poeta Joxean Hartze.
- 26 a 28/II/1982: Conferencias en Trintxerpe, Donosti, Barakaldo e Santurtzi, organizadas polo Fato Cultural Daniel Castelao (Hortas 1982).

- 31/V/ a 1/VI/1985: Trintxerpe e Donostia: presentación da edición vasca da *Berenguela* e *O Maio esmaiado*.
- 13/XII/1985: Viaxe a Bilbao para pronunciar na Casa do Concello de Barakaldo unha conferencia sobre Gabriel Aresti.
- 19 a 26/III/1986: Viaxe a Rotterdam. Á volta parada en Hernani.
- 2 a 5/XII/1988: V Galeusca de Escritores, Bilbao e Durango. Manuel María foi moderador nunha mesa redonda de escritores galeuzcanos na Feira do Libro e Disco Vascos.
- III/1989: Semana Santa. Estadí en Hernani e Mirafuentes (Navarra). Visita a Leire, Pamplona, Eunate, Torres del Río, Roncesvalles, Zugarramurdi, Sangüesa, San Millán de la Cogolla e Berceo, Orthez, Hazparne etc.
- V/1989: Viaxe a Euskal Herria co gallo das Letras Galegas dedicadas a Celso Emilio Ferreiro. Pronunciou seis conferencias e un recital poético en Trintxerpe, Donosti, Eibar, Barakaldo e Llodio.
- 17 a 27/V/1990: Día das Letras Galegas dedicadas a Luís Pimentel: Conferencias, homenaxes a Manuel María, Ramón Cabanillas e Aresti, presentación de *Saturno* e pregón. V Día de Galicia en Euskadi celebrado en Llodio e outros actos en Trintxerpe, Llodio e Barakaldo.
- 31/X/ a 3/XI/1991: VIII Galeusca de escritores, Pamplona. Hotel Maissonave.
- 28/X/ a 1/XI/1994: XI Galeusca de escritores, Vitoria-Gasteiz. Hotel Ayala.
- 17 a 19/XI/1995: Viaxe a Euskal Herria para presentar o libro *O fume das cinsas*, de Andoni Vázquez Tierra, en Trintxerpe e Llodio.
- 23 a 26/X/1997: XIV Galeusca de escritores, Biarritz. Mosteiro de Belloc e Labastide.

VII. OS GALEUSCAS DE ESCRITORES

A Manuel María gustáballe participar nos Galeuscas de escritores para coñecer as outras culturas e literaturas periféricas do Estado español, falar cos escritores vascos e cataláns, saber as súas inquietudes e problemas, ollar outras realidades, visitar monumentos, gozar da paisaxe, facer amigos en conversas demoradas sobre *humana et divina re* e gozar duns días de lecer. Manuel María sempre tiña a ollada aberta e o meirande respecto cara ás outras culturas do mundo. Sempre repetía estas tres frases: a riqueza do mundo atópase na diversidade e non na uniformidade, amar o propio non significa desprezar o alleo e dende a ventá dunha pequena patria pódese admirar perfectamente a beleza do mundo.

Participou en moitos Galeuscas en Galiza, Euskal Herria e Catalunya. En moitos deles tamén o acompañei, agás en Cataluña. Concretamente en Euskal Herria estivo nos seguintes:

- Non estivo no II Galeusca, celebrado en Donostia no Palacio Miramar e no de Aiete, como se di nalgunha publicación. Si estivemos no III Galeusca, celebrado en Baiona de Galicia, no Parador, cunha visita a Monção, en Portugal. Vélez de Mendizabal, presidente da Euskal Idazleen Elkarte, e a súa dona; Uxío Novoneyra, Manuel María e mais eu gozamos dun inesquecible parladoiro nunha xornada nocturna.
- 2 a 5/XII/1988: V Galeusca de Escritores, en Bilbao e Durango. Apareceu unha extensa crónica das xornadas na revista vasca *Argia*.
- 31/X/ a 3/XI/1991: VIII Galeusca de escritores, en Iruñea (Pamplona) con aloxamento no Hotel Maissonave, onde xa pernoctaran os viaxeiros do Galeusca de 1933, entre eles Álvaro das Casas, aínda que se atopaba daquela no que hoxe é o coñecido bar Gaucho. O Presidente da EIE era Patri Urkizu. Xosé Lois, Bernardino, Manuel e este servidor pasamos unhas sobremesas e intres inesquecibles.
- 28/X/ a 1/XI/1994: XI Galeusca de escritores, Vitoria-Gasteiz. Hotel Ayala. Houbo unha sesión no mosteiro de Aranzazu. Visitamos Oñati, ocupado por actores vestidos de requetés e militares franquistas co gallo da rodaxe da película *Fiesta*. Foi estreada en 1995 e baseada na novela do mesmo título de José Luis de Vilallonga, onde narra as súas sangrentas andainas a comezos da guerra civil en Gipuzkoa como Alférez Provisional voluntario.
- 23 a 26/X/1997: XIV Galeusca de escritores, Biarritz. Sesión no mosteiro de Benlloc. Parolamos co frade e escritor euskaldun Xabier Iratxeder, pseudónimo de Jean Diharce (Donibane Lohitzun, 1920 - Mosteiro de Benlloc, 2008). Alí nos desprazamos o escritor Juan Mari Irigoien, a miña dona e mais eu. O día 26 os escritores galegos cearon na parte vella de Donostia e durmiron no Hotel Europa. Flores na campa de Francis Jammes en Hazparne a petición de Manuel María. Visita a Labastide (igreja e cemiterio xudeu): guía o historiador Manex Goihenetxe (1942-2004). Presidente da EIE: o santurtziarra Andolín Eguzkitza (1953-Bilbao, 2004), finado de súpeto aos 51 anos.

VIII. CONFERENCIAS, RECITAIS, PRESENTACIÓNS DE LIBROS, PREGÓNS ETC.

Puidemos contabilizar polo menos trinta actuacións de diverso tipo.

- 10/XII/1972: Conferencia: “O rexurdimento de Galicia no século XIX”, Centro Galego de Barakaldo (*El Correo Español* 8/XII/1972).
- 10/XII/1972: Recital poético, Centro Galego de Barakaldo (*El Correo Español* 8/XII/1972).
- 11/XII/1972: Conferencia: “A poesía galega actual”, Colexio Maior Deusto, organizador: Grupo Akelarre de Bilbao; presentador Gabriel Aresti.

- 25/VII/1974: Artigo no programa de festas do Centro Galego de Barakaldo acerca do Día de Galicia.
- ?/XII/1974: Recital con Gabriel Aresti no Paraninfo da Universidade de Deusto.
- 5/V/1977: Conferencia: “As irmandades da Fala e o seu significado”, Casa de Galicia, de Bilbao, Letras Galegas 1977 (programa de man).
- 7/V/1977: Presentación do Libro *Galou*, Z 28 de Lois Diéguez, Casa de Galicia de Bilbao, Letras Galegas 1977 (programa de man).
- 23/V/1978: Recital Poético nos EUTG de Donostia, con participación de Joxean Hartze, cun poema inédito deste que insiro nun capítulo (*Egin* 23/V/1978).
- 26/II/1982: Conferencia: “O antroido como manifestación parateatral en Galiza”, Aula de Cultura da Caixa Municipal de San Sebastián, Trintxerpe, organizada polo Fato Cultural Daniel Castelao (*Egin* 24/II/1982; *Diario Vasco* 2/III/1982).
- 27/II/1982: Pola mañá, homenaxe a Castelao na rúa do seu nome en Trintxerpe (*Egin* 24/II/1982; *Diario Vasco* 2/III/1982).
- 27/II/1982: Pola tarde, conferencia: “O antroido en Galiza” e recital poético, Casa de Galicia, de Donosti (*Egin* 24/II/1982; *Diario Vasco* 2/III/1982).
- 28/II/1982: Pola mañá, conferencia: “O antroido en Galiza”; Centro Galego de Barakaldo (*Egin* 24/II/1982; *Diario Vasco* 2/III/1982).
- 28/II/1982: Pola tarde, conferencia: “O antroido en Galiza”; Casa de Galicia de Santurtzi (*Egin* 24/II/1982; *Diario Vasco* 2/III/1982).
- 31/V/1985: Presentación da edición vasca de *Berenguela* e *O Maio esmaiolado*, Casa do Mar de Trintxerpe, organizada polo Fato Cultural Daniel Castelao. As dúas obras foron traducidas ao éuscara por Koldo Izagirre, cun limiar de Xosé Estévez, e patrocinadas polo Antzerti, do Goberno Vasco, dirixido polo oiartzuarra, Eugenio Arocena (*Deia* 30/V/1985; *Egin* 31/V/1985; *Diario Vasco* 31/V/1985).
- 1/VI/1985: Recital poético e presentación da edición vasca de *Berenguela* e *O Maio esmaiolado*, Casa de Galicia, de Donosti, organizada polo Fato Cultural Daniel Castelao (*Deia* 30/V/1985; *Egin* 31/V/1985; *Diario Vasco* 31/V/1985).
- 13/XII/1985: Conferencia: “Gabriel Aresti cantor dun povo”; Casa do Concello de Barakaldo, organizada pola Asociación cultural Rosalía de Castro, no centenario da morte de Rosalía de Castro e decenario de Gabriel Aresti. Interveu tamén Karmelo Landa, eurodeputado de HB e profesor da UPV (Argia, Bilbao, 12/I/1986).
- 14/XII/1985: Ofrenda floral a Gabriel Aresti na súa campa no cemiterio de Derio.

- 24/V/1989: Conferencia: “Celso Emilio Ferreiro”, Trintxerpe, Pasaia, organizada polo Fato Daniel Castelao, Letras Galegas 1989 (*O Xistral*, revista do Centro Galego de Barakaldo V/1989).
- 25/V/1989: Recital poético, Trintxerpe, Pasaia, Fato Daniel Castelao, Letras Galegas 89 (*O Xistral* V/1989).
- 25/V/1989: Conferencia: “Celso Emilio Ferreiro”, Casa de Galicia, de Donosti, Letras Galegas 89 (*O Xistral* V/1989).
- 26/V/1989: Conferencia: “Celso Emilio Ferreiro”, Centro Galego de Barakaldo, Letras Galegas 89 (*O Xistral* V/1989).
- 27/V/1989: Conferencia: “Celso Emilio Ferreiro”, Centro Galego de Llodio (programa de man).
- 18/V/1990: Conferencia: “As Letras galegas e Luís Pimentel”, Casa do Mar de Trintxerpe, Fato Cultural Daniel Castelao (*Deia* 25/V/1990).
- 19/V/1990: Homenaxe a Manuel María do Fato Cultural Daniel Castelao, Casa do Mar, Trintxerpe (*Deia* 20/V/1990).
- 19/V/1990: Presentación de *Saturno*, Centro Galego de Llodio, Letras galegas 90. Coloquio de Manuel María, Xosé Estévez e Raúl Río (*Deia* 20/V/1990).
- 20/V/1990: Conferencia: “Vida e obra de Luís Pimentel”, Centro Galego de Barakaldo, Semana Cultural das Letras Galegas (*O Xistral* 11, 4/VI/1990).
- 20/V/1990: Homenaxe a Gabriel Aresti, Centro Galego de Barakaldo, Semana Cultural das Letras Galegas (*O Xistral* 11, 4/VI/1990).
- 20/V/1990: Lectura dun poema dedicado a Ramón Cabanillas na casa de Barakaldo, que tiña unha placa co seu nome e onde vivira coa súa filla na posguerra. O poema está dedicado á Asociación Rosalía de Castro e ao Fato Cultural Daniel Castelao.
- 26/V/1990: Pregón do V Día de Galicia en Euskadi, Plaza de Llodio, organizado pola Irmandade de Centros Galegos de Euskadi. A presidencia do acto ostentárona o Lehendakari José Antonio Ardanza, o representante da Xunta, Xulio Argüelles, Kepa Aulestia (EE), Emilio Olaberria (PNV), Xosé Andrés López (BNG), alcalde de Llodio, Pablo Gorostiaga (HB), Xosé Estévez etc. (*Deia* 27/V/1990, 28/V/1990, *El Correo* 28/V/1990, *El Progreso* 28/V/1990).

Na semana enteira que estivo na nosa casa de Hernani escribiu un capítulo dun libro colectivo sobre Florencia e dous contos de *A tribo ten catro ríos*, como el mesmo inseriu na dedicatoria do libro: “Pra Maribel e Xosé Estévez algunhas historias do meu mestre e barbeiro de cámara, dúas delas escritas na súa casa de Hernani, coa lembranza dos viños do Coles e unha fonda, fraternal e agradecida aperta de Manuel María. S. Xohán, 1991”.

Pasaba a mañá folleando a *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco* na procura de tipos forzudos, larpeiros e xogos populares vascos. Abraiábano os

aizkolaris (cortadores de toros) e harrijasotzailles (levantadores de pesos), así como as loitas de carneiros e os idiprobak (arrastre de bois).

Durante esta estada Manuel María escribiu un curioso poema, aínda hoxe inédito, que xurdiu do seguinte feito. O meu fillo Asier pediulle que compuxera un poema para un amigo, Haritz, que estaba namorado e quería sorprender á súa rapaza, Maier, con algo non usual. E foi este poema, que Manuel María enxergou nun instante, co seguinte título:

CANTIGA DE AMOR Á XEITO VELLO PARA OFRECER UN PRESENTE

De Haritz a Maier neste maio florido:
o presente senlleiro deste lume alcendido
 que vou ferido de amor
De Maier a Haritz neste maio louvado:
o asombro senlleiro do cravel froleado
 que vou ferido de amor
De Haritz a Maier neste maio de luz:
a paixón reventando e os desexos en cruz
 que vou ferido de amor
De Maier a Haritz neste maio maieiro:
a sorriso máis fonda e o ollar verdadeiro
 e xa non teño outra fror
 que vou ferido de amor.

- 17/XI/1995: Presentación do libro *O fume das cinsas* de Andoni Vázquez Tierra, con limiar de Manuel María, na Casa do Mar de Trintxerpe.
- 18/XI/1995: Presentación do libro *O fume das cinsas* de Andoni Vázquez Tierra, con limiar de Manuel María, Centro Galego de Llodio, agosto 1995, (*Espalladoiro*, revista do Centro Galego de Llodio 20/XII/1995).

IX. ENTREVISTAS

Nos xornais e revistas de Euskal Herria apareceron polo menos oito entrevistas co noso poeta, co gallo das súas viaxes e estadas no país. Entre elas debemos salientar as seguintes.

- 25/V/1978: Co gallo dun recital poético nos EUTG (23/V/1978), entrevista: “Manuel María: un poeta preocupado por el futuro de la Literatura Gallega”, *Egin* 25/V/1978.
- 27/II/1982: Co gallo dunhas conferencias sobre o Antroido Galego, en Euskal Herria, “Manuel María: El arraigo del carnaval gallego no lo consiguió erradicar ni el franquismo”, *Egin* 27/II/1982.

- 16/VII/1985: Co gallo dunha visita a finais de maio e comezos de xuño para as Letras Galegas e a presentación das obras de teatro *Berenguela* e *O Maio esmaiolado*, Xosé Estévez e Manuel María foron entrevistados por Koldo Izagirre, que transcribiu a entrevista case toda en galego, “Manuel María, poeta, hai moitos homes dispostos a dar a súa vida polo ideal político e non por unha paisaxe ou porque Purita non lle quere”, *Egin* 16/VII/1985.
- 12/I/1986: Co gallo do decenario da morte e dunha homenaxe a Gabriel Aresti, “Manuel María poeta galegoa Bilbon”, por Karmelo Landa, *Argia* 12/I/1986, 36-37.
- 19/V/1990: Co gallo das letras Galegas e unha longa estadía en EH, “Manuel María, un poeta procurador con demasiada facilidade para escribir”, por Josune Díez Etxezarreta, *Egin* 19/V/1990.
- 27/V/1990: Co gallo das Letras Galegas e unha longa estadía en EH, “Manuel María, conferenciante en Euskadi”, por Marisol Garmendia, *Deia* 27/V/1990.
- 18/XI/1995: Co gallo da vinda a Euskal Herria para presentar o libro *O fume das cinsas* de Andoni Vázquez Tierra, “Manuel María, poeta galiziarra”, por Garikoitz Berasaluze, *Egunkaria* 18/XI/1995.
- 19/XI/1995: Co gallo da vinda a Euskal Herria para presentar o libro *O fume das cinsas* de Andoni Vázquez Tierra, “Manuel María poeta”, por Joxean Agirre, *Egin* 19/XI/1995.

X. ARTIGOS E POEMAS SOLTOS DE MANUEL MARÍA SOBRE EUSKAL HERRIA

Temos constatados arredor de vinte e catro, dos que podemos citar os seguintes:

- 1970. “Versos en metro de cantiga... cun envío ó remate pra Gabriel Aresti”, en Galegos en Bizkaia, Programa de Festas do Centro Galego de Bizkaia, Barakaldo (con tres sonetos de Gabriel Aresti).
- 1973. “Lección de outas finanzas” e “Poema ó Pan”, Mural do Centro Galego de Bizkaia, Barakaldo, xaneiro de 1973.
- 1974: “25 de xullo”, Programa de festas do Centro Galego de Bizkaia, Barakaldo.
- 1974: “O labor da Casa de Galicia de Bilbao”, Programa das festas da Casa de Galicia de Bilbao.
- 1979: “Os vasco-navarros” (Hortas 1979).
- 1980: “Día da Pátria Galega”, Revista anual da Casa de Galicia, Santurtzi, xullo, 1980.
- 1985: “A Rosalía”, *Esmorga*, Asociación cultural Rosalía de Castro, Barakaldo, maio de 1985.
- 1986: “Lembranza de Gabriel Aresti” (Hortas 1986).
- 1987: “Viaxe ao Cantábrico” (Hortas 1987).

- 1988: "Gabriel Aresti: albre e pedra", *Revista Internacional de los Estudios Vascos RIEV* 33.2, 261-288.
- 1988: "O País de Francis Jammes" (Hortas 1988).
- 1989: "Gabriel Aresti na cultura Basca", *Xermolos* 24, 17-19.
- 1990: "Os reises de Navarra", *El Correo Gallego* 15/IV/1990.
- 1990: "Canto ó idioma galego", "Dimensión", "Povo", "Povos", "Terra", "Terra Cha"; *Esmorga* Asociación cultural Rosalía de Castro, Barakaldo, maio, 1990.
- 1990: "A cátedra de Cultura Galega en Euskadi", *El Correo Gallego* 26/VI/1990.
- 1990: "Pregón do V Día de Galiza en Euskadi", *O Xistral*, Centro Galego de Bizkaia, Barakaldo, xullo-setembro, 1990, 9-10.
- 1991: "A presenza do mar na poesía galega", *Revista Internacional de los Estudios Vascos RIEV* 36.2, 313-338.
- 1993: "Homaxe a Teixeira de Pascoaes", *Zurgai*, decembro/1993.
- 1994: "Brevísima noticia de Jon Mirande", *El Correo Gallego* 15/I/1994.
- 1994: "Breve noticia de Francis Jammes" en Francis Jammes, *Catorce oracións. A Illa Verde* 9. A Coruña: Espiral Maior.
- 1995: "Curros Enríquez e Gabriel Aresti: dúas testemuñas", *El Correo Gallego* 2/I/1995.
- 1995: "Limiar", en Andoni Vázquez Tierra, *O fume das cinsas. Nimbos de Poesía* 3. Barakaldo: Asociación cultural Rosalía de Castro.
- 1995: "Galicia", "Muiñeira", "O arado", "O foguete"; *Espalladoiro, Voceiro do Centro Galego de Llodio* setembro-décembro/1995.
- 1997: "Galeuska en Biarritz", *El Correo Gallego* 18/XI/1997.

XI. PEZAS TEATRAIS TRADUCIDAS AO ÉUSCARO

Acreditamos dúas pezas teatrais:

- 1985: *Aventuras e desventuras dunha espiña de toxo chamada Berenguela = Berengela izeneko Otarantza baten ibilketak eta biribilketak*. Antzerti, nº 72. Donostia: Euzko Jaularitza, 7-35, 1985. Tradución ao éuscaro: Koldo Izagirre, limiar: Xosé Estévez.
- 1985: *Auto do Maio esmaiolado = Maiatza zorabiatuaren pastorala*. Antzerti, nº 72. Donostia: Euzko Jaularitza, 35-65, 1985. Tradución ao éuscaro: Koldo Izagirre, limiar: Xosé Estévez.

XII. OUTROS ESCRITOS VERSIONADOS AO ÉUSCARO

Poida que aparezan máis, pero temos acreditados sete:

- 1985: "Rosalía buruzko erreflexio laburrak", *Esmorga*, revista da Asociación cultural Rosalía de Castro, Barakaldo, 33-34.

- 1989: *Saturno*. Colección Nimbos de Poesía. Barakaldo: Asociación cultural Rosalía de Castro. Edición bilingüe galego-euskara. Tradutor: Omar Nabarro (pseudónimo de Edorta Ximénez). Limiar: “Xustificación e homenaxe”, por Xosé Andrés López González. Ilustradores: Raúl Río e Milo Mosteiro. Foi presentado o 6 de agosto de 1989 no marco do X Festival de Pardiñas, organizado anualmente pola Asociación Xermolos, de Guitiriz.
- 1991: “Amari hitzak” = “Verbas a miña nai”, *Poemas Náufragos*. *Galegoz Heldutako Poemas* (Estévez/Aranbarrik 1991: 69-71).
- Deabruak tellatuetan, *Deabruak guarda!* Irún: Esan Ozenki records, 1998. Tradutor: Joseba Sarrionandia [folleto discográfico].
- “Galicia”, *O Xistral* 21, Centro Galego de Bizkaia, Barkaldo, maio, 1992. Edición bilingüe galego-euskara. Tradutor: Ánxel Deive.
- “O Foguete”, *O Xistral* 22, Centro Galego de Bizkaia, Barkaldo, maio, 1993. Edición bilingüe galego-euskara. Tradutor: Ánxel Deive.
- *Antoloxía Homenaxe. 32 poemas galegos coa súa tradución ao éuscaro*. Lasarte-Oria: Fato Cultural Daniel Castelao / Casa de Galicia en Gipuzkoa. Limiar: Xosé Estévez. Euskaratzailea. Koldo Izagirre; Antza, 2005.

XIII. UN ENTRAÑABLE POEMA DE JOXEAN ARTZE, “HARZABAL”

O 25 de maio de 1978, co gallo das Letras Galegas dedicadas ese ano a D. Antonio López Ferreiro, historiador e cóengo da Catedral de Santiago, Manuel María estivo en Trintxerpe e Donostia para pronunciar recitais. No salón de conferencias da Universidade de Deusto en Donostia, máis coñecido daquela polos EUTG, pronunciou un recital de poemas da súa autoría na compañía do poeta e txalapartari usurbildarra Joxean Artxe, “Harzabal”.

Este sorprendeunos cun poema en éuscaro, deica agora inédito, dedicado a unha galega descoñecida, titulado “Maruxa”. Pediume a súa tradución un ano despois, e obsequiome co correspondente agradecemento en letras autógrafas. Na versión galega pon: “Euskaratiko gailegora mila esker bere itzulpenagatik. Harzabal”. No orixinal en éuscaro di: “Pepe Estevez, Galiziar gogaideari lagunzaile abeginari, eskertuaz bihotz bihotzez. Harzabal”. Agora preséntoo nas dúas versións como un agasallo inesperado.

Maruxa
 Udako ilhunabarretan Finisterren
 edaten den eguzkia
 argia eta beroa
 eroa
 nola hegoa
 eta argiaren sakonean

halako itzal ilhun bat
dardarati
Galizia! Zauri irekia

Maruxa
Irrifar distiratsu
kresalez betea
zilarrezko Miño
menditarte beltzetan
odol ibiltaria
Galizia! Zauri irekia

Finisterreko udazten lanbroa
igotzen zaitu begietara
Maruxa
halako saudade batek jotzen zaituenean
eta ereinozko bihurtzen larrua
Galizia! Zauri irekia
odol ibiltaria
agortzen ex den iturria

Maruxa
putre imperialek uxatua
itsasotik derrigorrean lehorreratutako arraintxoa
pausalekurik gabeko kaoia
atsedenik gabe
nora doa
Galizia!
Maruxa
bideetako loretxoa
amaigabeko bideetako bidaiaria
milla aldiz oinezkatutako loretxoa
Galizia!

Besthahinbatetan loratutako
eguzki lore, otalorea
Maruxa
argi eta beroa
Galizia!
Nahiz eta
gari eta ardoa guk bildu
putreen asetzekoa
hala ere
hain gaituzte maite
maite Maruxa
nola artzainak otsoa”

Maruxa
 ollos cheos de mar,
 sol que se deita no Finisterra
 nas seráns do verao,
 luz e calor
 tolo
 como o vento do Sur.
 E no fondo da luz
 unha escura brétema
 escintilante
 Galiza! Ferida aberta.

Maruxa
 resplandecente sorriso
 ateigado de salitre
 Miño prateado
 entre mouros montes
 sangue viaxeiro
 Galiza! Ferida

aberta
 sobe ós teus ollos
 a calixe do outono fisterral
 Maruxa
 cando che bate a saudade
 e de loureiro se muda a túa pel.
 Galiza! Ferida aberta
 sangue viaxeiro
 fonte nunca esgotada

Maruxa
 espantada por voitres imperiais
 peixiño expulsado do mar á terra
 gaivota sen pouso
 sen acougo
 onde vai?
 Galiza!
 Maruxa!
 Floreciña dos camiños
 peregrina de infindos carreiros
 floreciña moitas veces pisada
 Galiza!

 E outras tantas floreada
 flor do sol, flor do toxo
 Maruxa
 luz e calor
 Galiza!
 recollemos viño e trigo,

fartura para os voitres,
mais quérénnos tanto
querida Maruxa
como o pastor ao lobo”.

Maio-1978.

XIV. UN POEMA DE KOLDO IZAGIRRE A MANUEL MARÍA

O 15 de setembro de 1995 a AS-PG (Asociación Socio-Pedagóxica Galega), integrada por ensinantes que loitan por un ensino galego e en galego, organizou unha homenaxe a Manuel María para agradecerlle a súa continua presenza activa nas xornadas que celebraba durante o ano entre os ensinantes e os actos culturais de toda clase nos que participaba Manuel María nos Centros de Ensino.

A extraordinaria e multitudinaria homenaxe celebrouse no emblemático Teatro Rosalía de Castro da Coruña. Participaron cun magno recital os poetas Xosé Mª Álvarez Cáccamo, Darío Xohán Cabana, Margarita Ledo, Marica Campo, Miguel Anxo Fernán Vello, Cesáreo Sánchez, Xabier Rodríguez Baixeras, Xabier Seoane, Pilar Pallarés, Luz Pozo Garza, Miguel Mato Fondo, Uxío Novoneyra, Ramiro Fonte, Bernardino Graña e Luísa Villalta. Isaac Díaz Pardo entregoulle unha carpeta gráfica (acuarelas, lenzos, gravados...) que Xaquín Marín, Miguel Anxo, Xaime Quesada, Siro López, Xabier Pousa, Felipe Senén, Manuel Facal, Felipe Criado e outros realizaron como contribución á homenaxe. Seguiu un concerto musical con intervencións de Suso Vaamonde, María Manuela e Mini e Mero. Houbo antes unha ofrenda floral a Curros Enríquez no seu monumento, obra de Asorey e inaugurado en 1934, nos Cantóns. A cea artística, multitudinaria, transcorreu no Hotel Riazor. Ceamos a miña dona e mais eu, por expreso desexo do Manuel María, na mesa principal, entre Bernardino Graña e Xabier Pousa. Con este mantiven unha conversa moi amena sobre as nosas actividades conxuntas clandestinas no ano 1969. Foi a última, pois finou o 8 de decembro de 2001.

Nesa cea leuse este poema inédito, escrito polo excelente poeta vasco, galeuzcano de pro, Koldo Izagirre, dedicado para esa ocasión a Manuel María.

VARIACIÓS SOBRE UN TEMA POPULAR VASCO PARA MANUEL MARÍA,
QUE MORRERA A CADA INTRE CANDO EU AÍNDA NON NACERA

Mokoa galdu du,
e o malvís segue a cantar.
Hegoa galdu du,
e o malvís segue a cantar.
Burua galdu du,

e o malvís segue a cantar
 Nola kanta? Nola txirula?.
 A resposta é seguir a cantar.
 Perdeu o bico
 eta xoxoa kantari.
 Perdeu as azas
 eta xoxoa kantari.
 Perdeu a testa
 eta xoxoa kantari.
 Como pode cantar? Como pode vivir?
 A resposta é seguir a cantar.
 Perdeu o bico
 e segue a cantar.
 Perdeu as azas
 e segue a cantar.
 Perdeu a testa
 e segue a cantar.
 Canta que perdeu o bico,
 canta que perdeu as azas,
 canta que perdeu a testa.
 A vida é seguir a cantar.
 O malvís perde os ollos
 e resuscita á lús.
 O malvís morre a cada intre
 e segue a vivir.
 O malvís é o seu propio cantar.

XV. XOSÉ ANDRÉS LÓPEZ:
ONDE O VENTO LEVA UN SOÑO DE CARPAZAS (1990)

Manuel María non só impartiu conferencias, recitais e pregóns nos Centros galegos espallados ao longo da sorrinte e luxuriosa xeografía éuscara, senón que tamén amparou, favoreceu e acolleu baixo o xeneroso manto da súa solidaria calidade maxisterial aos escritores emigrantes galegos, que fóra da súa patria escribían en galego ou teimaban en dar a coñecer a cultura galega aos vascos. Tal é o meu caso, cando prologou o meu libro *Impenitencias galeuzcanas*, publicado en Edicións do Castro en 1992, grazas aos bos oficios do inesquecible e admirado Isaac Díaz Pardo.

Mais hai outros dous autores que coído tamén teñen unha impagable débeda con Manuel María, e son Xosé Andrés López, “O André” e Antonio Vázquez Tierra.

Referímonos agora ao primeiro. Xosé Andrés López era daquela un rapaz, natural da Terra Chá, concretamente de Santiago de Trasparga, pertencente ao concello de Guitiriz, que traballaba nunha empresa siderúrxica biscaíña, casado con Mari Carme Méndez, unha moza de Romeor, do Caurel, aldea que lembra a Dona Ilduara, señora do castelo de Carbedo, que tivo enfrontamentos, derivados en amores co Conde Lemos, segundo a tradición popular. Xosé Andrés polos anos 80 do século pasado estudaba xornalismo por libre, era moi entendido en literatura galega e el mesmo tamén cultivaba a poesía con notable habelencia. Máis tarde trasladaríase a Madrid e nos últimos tempos daríase a coñecer por un estudo no que recuperaba a figura do Apalpador ou Pandigueiro, un persoeiro semellante ao olentzero vasco, un rito da bisbarra do Caurel e de Trives, a piques de mergullarse no esquecemento e hoxe en nidio proceso de recuperación.

En maio de 1990, durante a estada quincenal de Manuel María na nosa casa de Hernani, non só pronunciou varias conferencias, recitais e o pregón do V Día de Galicia en Euskadi, celebrado o 27 de maio en Llodio, senón que tamén participou na presentación dun libro de poemas de Xosé Andrés López, *Onde o vento leva un soño de carpasas*, publicado pola Asociación cultural Rosalía de Castro de Barakaldo. O libro, con cuberta, montaxe e debuxo de Raúl Río, leva un axeitado limiar, de cinco páxinas, de Manuel María, escrito oito anos antes, no outono de 1982.

Coido que merece a pena inserir este incisivo e agarimoso prólogo que, xunto ao do libro de Antonio Vázquez Tierra, amosa moitas das claves do pensamento de Manuel María acerca da existencia, do seu compromiso e da súa concepción da poesía.

Xosé Andrés López González é un chairego das terras de Trasparga, emigrante en Euskadi, traballador, estudante de periodismo –quen sabe con cantos sacrificios– e, sobor de todo, poeta. Un poeta galego, sinxelo e auténtico.

Tratei e coñecín –eiquí emprégase a palabra no seu fondo senso– ó poeta en Santurtzi na celebración dunhas xeirais culturais promovidas polos nosos emigrantes. Alí estaban presentes, entre outros, o escultor Raúl Río e a súa compañeira Gloria, tamén chairegos. A **Casa de Galicia** de Santurtzi ten o seu local social na rúa que oxe leva o nome do poeta Gabriel Aresti, de tan fondas e entrañables lembranzas para este que escribe. A nosa conversa foi unha evocación, apaixonada, da Terra Chá.

Tratamos, no noso coloquio, dos montes penedíos e pelados de Parga; das gándaras de Guitiriz; do santuario de San Alberte, a onde levan os nenos pra que rompan a falar; dos achádegos arqueolóxicos de Buriz; do río Ladra que lle leva ó Miño, no meu Outeiro de Rei natal, as súas ondas cantoras e alporizadas; da cova da Serpe e das súas lendas e encantamentos, xa en terras de Friol...

Xosé Andrés falou, e non cansaba, dos poetas chairegos dos que é un gran conocedor e recitou poema alleos. Logo dixo os seus propios versos, que, pra nós, foron unha sorpresa e unha revelación. Seguimos a parolar fronte a ría de Bilbao, porca e contaminada. A lentitude do acento chairego e a emoción poética encheu e salvou a tarde euskera que se alcendeu nunha doce música señardosa e namorada. Galicia, na nosa lembranza, foi, por unha vez siquer, unha patria poética e non o país desenvolvido, colonizado e suicida que vivimos día a día, ano a ano, vida a vida. Xosé Andrés López González ten as súas raigañas ben asentadas na Terra Chá –esto compre deixalo ben sentado– e a elas é fidel. Non podía ser doutro xeito. Esta fidelidade venlle dada pola súa autenticidade. O seu caso persoal é o de tantos poetas e escritores galegos, obrigados a seguir os camiños da emigración ou do esilio, onde escribiron a súa obra cunhos condicioantes desfavorables. O seu número, desgraciadamente, é moi elevado, tanto en cantidade como en calidade. Compre, é **urxente, que esta situación non se perpetúe.**

Onde o vento leva un soño de carpazas é un títuo fermosísimo, un verdadeiro achádego poético que explica, moi claramente, o que é o libro, fundamentado e asentado en tres piares solidísimos e eternos: TERRA-HOME-PATRIA.

A TERRA, con maiúsculas, que canta o noso poeta é a súa minúscula bisbarra natal, unha das máis ásperas subbisbarras chairegas, povoada de carpazas, penedos que mostran o esquelete núdo e ceos agrisados. Estamos lonxe da Terra Chá da riveira do Miño, de grandes prados de seda e de veludo, divididos por sebes de salgueiros. A palabra poética fáise dura, íspese de retórica e a acada a transparencia do aire da seara e a breve música dos regatos montesíos. Foi Novoneyra, entre nós, que traballou e luíu a palabra poética deica deixala pura como no intre mesmo da creación. Xosé Andrés tamén traballa os seus poemas, cérnalle todo o ornamento superfluo, deica deixalos afiados e cortantes como o gume dun coitelo ou oubeo do lobo. Sabidurías, as que quedan espostas, antergas e elementales que os homes de oxe van perdendo e os poetas das cidades descoñocen, máis atentos a outras músicas:

Camiños longos, inmensos
 hastra as casas dos Vilares
 e a sombra do Forrolongo
 viaxando sempre diante.

Lonxana pena das águias
por onde non pasa naide.

Na primeira parte do volume hai unhos poemas breves e concisos que acadan cumes de outra poesía: neles é máis importante o que as palabras suxiren que o que dicen. A presenza da terra enche cada verso, cada palabra, cada sílaba, cada letra. Unha terra humilde, xeolóxica, sin humanizar aínda. Unha terra que existe e que, como un ser humano, ten nome e apelido: chámase Trasparga da Terra Chá.

Outros poemas cantan homes e povos. Eses homes son os poetas chairegos, labregos, emigrantes, amigos do propio poeta incluso. Son versos de amor e solidariedade. O único xeito de como se debe estar no mundo: sendo pros demais. E non sendo soio pra si como lles ocorre a moitos líricos. Compre decir deica a saciedade que en Galicia aínda está todo por facer. Por eso os galegos conscientes non podemos permitirnros certos luxos, nin mesmo escribindo poemas. A terceira parte de *Onde o vento leva un soño de carpazas* componse de tres poemas patrióticos, que son un soio. Esta é a única actitude honrada e auténtica que lle cabe a un galego que asuma de verdade a súa condición e que, ademais, sexa poeta. O resto son disculpas de mal pagador por non darlle outro nome. Todo o que é humano non pode ser alleo á poesía. Decir que hai temas poéticos e non poéticos é mentir, empobrecer a poesía e o home.

As tres composicións que forman esta parte do volume son moi curiosas, no que toca á súa feitura, á súa forma, nos dous primeiros poemas o poeta emprega o verso longo, que lembra a solemnidade do paso do Miño, o noso río pai, atravesando a gravidade da chaira ou o vento poderosos e bruador facendo encoller ás carpazas. No derradeiro poema que pecha o volume o verso adelgázase dun xeito asombroso deica facerse levisima folerpa ou dolorosa pinga de sangue.

Onde o vento leva un soño de carpazas é un libro emocioado. Nos seus versos síntese un fondo tremor humano, símbolo de auténtica poesía, que enriquece a lírica chairega e galega.

So me resta decir que nada hai tan gustoso pra este vello copleiro como poñer estas palabras –montesías como o canto da laberca entre as carpazas– ó fronte dun novo libro e dunha nova voz poética que agroma –que xa agromou– na miña propia tribu. Unha voz virxe e namorada que estrena vida e ilusiós.

XVI. ANDONI VÁZQUEZ TIERRA: O FUME DAS CINSAS (1995)

Outro libro que tamén prologou Manuel María, *O fume das cinsas*, foi obra de Antonio Vázquez Tierra, emigrante da bisbarra monfortina, concretamente de San Andrés de Distriz, a carón do río Cabe, e celador no hospital de Basurto. Volveu hai uns anos a Galiza, residiu en Melide e traballou no mesmo oficio no

Hospital Calde de Lugo. Retornou a Euskal Herria, onde se xubilou. Casado e cunha filla, Zuriñe, sentiu dende sempre a fonda chamada poética, que non viu cumprida en papel editado até a madurez. En 1999 publicaría outro libro, *Inventario esquecido da existencia*, que tivemos a honra de prologar.

O *fume das cinsas* foi publicado pola Asociación cultural Rosalía de Castro de Barakaldo, en 1995, con fotocomposición de Raúl Río e cuberta e montaxe de Milo Mosteiro. Manuel María desprazouse a Euskal Herria para participar en dúas presentacións, aproveitando as actividades do magosto en Trintxerpe e Llodio, do que fica constancia escrita, fónica e fotográfica.

Este é o limiar do libro a cargo de Manuel María.

UN PRIMEIRO libro de versos adoita ser, según a nosa experiencia, unha ollada sorprendida e amorosa sobre o mundo, tanto sobre o exterior como o interior. Coidamos que esta nosa impresión vale para o libro *O fume das cinsas* co que se estrea o poeta Antonio Vázquez Tierra, un home feito, na súa madurez, cunha fonda, rica e estremecida experiencia vital. Para chegar a tal profundidade compre pagar un precio ás veces doloroso. Pero o máis importante de todo é achegarse ás fonduras do desconocido e do misterio, coa sensibilidade e o coñecemento alertados. Isto é, ao noso parecer, no que consiste a vida auténtica. O resto non é vida: redúcese a un pasar polo mundo sen romperse nen luxarse. A autenticidade é o xeito como Antonio Vázquez Tierra se fixo poeta. Ninguén pode entregar o que non ten.

O propio Antonio Vázquez Tierra dícenos que é de Distriz, unha fermosa parroquia do Val de Lemos e que andivo en moitos camiños, entre eles os da emigración no que aínda permanece. Tamén explica se sinte so e orfo. Nos coidamos que ten unha compañía e un amparo: o da Poesía. *O fume das cinsas* así o testemuña. Unhas cinsas quentes e vivas que aínda nos queiman e nos queimarán sempre. Toda poesía, en definitiva, non é máis que cinsa, resultado do lume alcendido no poeta. Todo poeta verdadeiro ten ardendo unha gran fogueira dentro de si. As cinsas que quedan deste incendio son a poesía, espresada coa limitación do linguaxe, contra o que o poeta loita sempre, en ocasións dun xeito doloroso e mesmo tráxico.

O *fume das cinsas* –título afortunadísimo– caracterízase, ao noso xeito de ver, pola súa claridade. Xa o dixo o gran poeta Vicente Aleixandre que a Poesía é comunicación. Estamos moi de acordo. Para nos, se o poeta non comunica a súa mensaxe, non ten sentido. Antonio Vázquez Tierra transmítenos dun xeito sinxelo e transparente –nada simple– a súa sobrecolledora palabra. O poema queda desnudo, en toda a súa beleza, feito moito de agradecer. E máis neste tempo de escuridades, barroquismos, culturalismos estereis, debaixo dos que

unicamente hai valeiro e frialdade, unha pobres e inúteis elucubracións mentais. En ocasións o poema adelgázase tanto que queda reducido a un único verso, con un poder de suxerencia tan poderoso que, a partir del, podemos descubrir un mundo ilimitado. Este procedemento ven de moi lonxe. Xa o atopamos na poesía china e xaponesa. A brevedade do poema, entre nos, foi cultivada, entre outros, por Noriega Varela, Uxío Novoneyra e recentemente por Martínez-Conde. Esta modalidade poética na obra de Antonio Vázquez Tierra acada unha forma e una finura moi especiais.

En *O fume das cinsas* compre sinalar o seu fondo sentimento panteísta. Contén poemas nos que o sentimento da paisaxe está patente dun xeito delicado e sutil. Os poemas protagonizados pola auga son unha marabilla. A auga é algo vivo, que se move, cheo de simbolismos, entre os que salienta a súa virtude purificadora. Os poemas adicados ás paisaxes galegas e ás vascas desprenden unha poderosa forma telúrica, a humanización dunhos lugares que mesmo se achegan a confundir –fundir con– co poeta.

Temos dito en máis dunha ocasión que somos enemigos de fragmentar os poemas pois este é un acto de agresión, de mutilación, de falsificación. Ao longo das composicións de *O fume das cinsas* podíamos sinalar como este volume pecha todo o sentir humano:

nacemento-morte,
amor-desamor,
alegría-tristeza,
ser-non ser,
luz-escuridade.

E, sobor todo, o misterio que nos rodea e que tan xenialmente definiu Rosalía: ese algo que vive e que non se ve. Pero intúese e, máis que nada, síntese. Este e non outro é o canto de Antonio Vázquez Tierra para o que semellan escritas as palabras de Walt Whitman: “Esto non é un libro, é un home”.

Moitas gracias a Antonio Vázquez Tierra polos seus versos. En primeiro lugar atoparemos neles o amor a dúas patrias: galega e vasca. E comprenderémolas mellor. Unicamente o amor e a beleza nos poden abrir os camiños totais da comprensión. Ademais axudarán a descubrírnos a nos mesmos. Obrigarannos a abrir os ollos cara adentro para ollar a propia escuridade. Ao mellor desa ollada pode agromar a luz. ¡Quen sabe!

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aresti, Gabriel e Manuel María (2007): *Galegos en Bizkaia. Galiziarrek Bizkaian*. [Santiago de Compostela]: Fundación para o Estudo e a Divulgación da Cuestión Social e Sindical en Galiza. Edición de Xurxo Martínez Crespo e Raúl Río Díaz
- Arquivo do autor, Oiartzun (Gipuzkoa).
- Cabana, Darío Xohán e Amelia Outeiro (2016): *Manuel María. Antoloxía poética*. Vigo: Galaxia.
- Díaz Núñez, Celia (1995): “Manuel María. O reencontro coas orixes”, en *Voces da Terra. Quiroga e os seus escritores*. Quiroga: Concello, 117-136.
- Caño, Xosé Manuel del (1989): *Conversas con Manuel María*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Estévez, Xosé (1986): “Limiar”, en Manuel María, *Ritual para unha tribo capital de concello*. Ourense: Follas Secas.
- (1995): “O concepto de Terra no Terra Chá”, en *Xiz 1995*: 61-69.
- (2001): “A fidelidade no espello”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 133-140.
- (2005a): “Manuel María: poeta nacional e estrela sempre nova”, *Estadea 3*, 10-19.
- (2005b): “Limiar”, en *Manuel María: Antoloxía homenaxe*. Lasarte-Oria: Casa de Galicia en Gipuzkoa / Fato Cultural Galego Daniel Castelao.
- (2009): “Manuel María: a amizade mellor que o ouro”, en Pilar García Negro e Diego Pardo Amado (eds.), *Manuel María: Literatura e nación. Actas do Congreso (A Coruña, 3-5 de Novembro de 2005)*. A Coruña: Universidade, 75-89.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2007a): *Cucou o cuco cuqueiro. Lingua e estilo na obra de Manuel María*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.
- García, Xosé Lois (1994): *Lectura e itinerario posíbel polo Terra Chá de Manuel María*. Lugo: Deputación provincial.
- (1995): “Aportacións para un vocabulario da flora e da fauna no Terra Chá, de Manuel María”, en *Xiz 1995*: 95-140.
- (2001): “A arquitectura na poesía de Manuel María”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 225-249.
- Gualter Póvoas [Francisco J. Velozo] (1988): “A «filosofía galega» e a poesía de Manuel María”, *Boletim de Trabalhos Históricos 39*, 221-253.

- Hortas Vilanova, Manuel [Manuel María] (1979): “Os vasco-navarros”, *A Nosa Terra* 84, 17.
- (1982): “Breve viaxe a Euskadi”, *A Nosa Terra* 188, 22.
- (1986): “Lembranza de Gabriel Aresti”, *A Nosa Terra* 296, 19.
- (1987): “Viaxe ao Cantábrico”, *A Nosa Terra* 307, 19.
- (1988): “O país de Francis Jammes”, *A Nosa Terra* 351, 22.
- (1990): *Andando a Terra 1977-1987*. Vigo: A Nosa Terra. Edición de Pilar García Negro e Miguel Mato Fondo.
- López Foxo, Manuel (1985): “A luz resuscitada, de Manuel María”, *Mundaiz* 29, 69-76.
- (1989): “O Val de Quiroga en sonetos de Manuel María”, *El Progreso* 8/II/1989.
- (1998): “A contribución de Manuel María á renovación da palabra poética dos setenta”, *A Nosa Terra* 842, 26.
- (2001): “Aproximación á súa obra poética”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 373-387.
- (2010): *Sobre a poesía última de Manuel María (1976-1995)*. Bertami-ráns: Edicións Laiovento.
- López González, Xosé Andrés (1990): *Onde o vento leva un soño de carpaxas*. Barakaldo: Asociación cultural Rosalía de Castro.
- (1989): “Limiar”, en Manuel María, *Saturno*. Barakaldo: Asociación cultural Rosalía de Castro.
- Losada, Basilio (1972): “Manuel María”, en *Poetas gallegos contemporáneos*. Barcelona: Seix Barral, 335-339.
- Manuel María (2001a): *Obra poética completa I (1950-1979)*. A Coruña: Espiral Maior.
- (2001b): *Obra poética completa II (1991-2000)*. A Coruña: Espiral Maior.
- Mato Fondo, Miguel A. (2011): *Señardade da luz (a obra poética de Manuel María)*. A Coruña: Asociación cultural Alexandre Bóveda.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1984): “Manuel María”, en *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 279-281.
- Queixas Zas, Mercedes (2016): *Labrego con algo de poeta: biografía de Manuel María*. Vigo: Galaxia.
- Redacción (1989): “Manuel María e Xosé Tejelo únense en Sonetos ao Val de Quiroga”, *El Correo Gallego* 18/II/1989.
- (1990): “Manuel María Fernández Teixeiro”, *O Xistral* 11, 5.

- Río Díaz, Raúl (2001): “O poeta da Terra Cha en Euskal Herria”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 593-601.
- Rodríguez Porto, Ramón (1989): “O paisaxismo poético dos Sonetos ao Val de Quiroga”, *La Voz de Galicia* 9/IV/1989.
- Torres Gómez, Camilo (ed.) (1980): *Manuel María. Versos de trinta outonos. Escolma: 1950-1979*. Santiago de Compostela: Edicións Xistral.
- (2000): *Manuel María: poesía, traballo lingüístico e traballo cultural*. Tese de doutoramento. A Coruña: Universidade.
- (2001): *Manuel María: os traballo e os días*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- (2002): *Bibliografía de Manuel María*. Lugo: Fundación Manuel María.
- Trapero Pardo, Xosé (1989): “Tierras de Quiroga en sonetos de Manuel María”, *El Progreso* 8/II/1989.
- Vázquez Cuesta, Pilar (2001): “A miña amizade con Manuel María e tamén con Saleta”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 159-172.
- Vázquez Tierra, Antonio (1995): *O fume das cinsas*. Barakaldo: Asociación cultural Rosalía de Castro.
- Vilavedra Fernández, Dolores (1999): *Historia da Literatura Galega*. Vigo: Galaxia.
- Xiz, Xulio (dir.) (1995): *Manuel María da Terra Chá*. Lugo: Citania de Publicacións.